SSOAR

Open Access Repository
www.ssoar.info

Stalinova verze marxismu a jeho "ortodoxní model". Dějiny VKS(b) po pětasedmdesáti letech: kapitola z historické sociologie

Petrusek, Miloslav

Veröffentlichungsversion / Published Version
Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:
Petrusek, M. (2013). Stalinova verze marxismu a jeho "ortodoxní model". Dějiny VKS(b) po pětasedmdesáti letech: kapitola z historické sociologie. *Historická sociologie / Historical Sociology*, 1, 33-54. https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-410619

Nutzungsbedingungen:
Dieser Text wird unter einer CC BY-NC-ND Lizenz (Namensnennung-Nicht-kommerziell-Keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.de

Terms of use:
This document is made available under a CC BY-NC-ND Licence (Attribution-Non Comercial-NoDerivatives). For more Information see:
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0

gesis
Leibniz-Institut
für Sozialwissenschaften

Mitglied der
Leibniz-Gemeinschaft

Stalinova verze marxismu jako jeho „ortodoxní" model. Dějiny VKS(b) po pětasedmdesáti letech: kapitola z historické sociologie

MILOSLAV PETRUSEK*

Stalin's Version of Marxism as Its "Orthodox" Model. History of the AUCP(b) after Seventy-five Years: A Chapter from Historical Sociology

Abstract: The article deals with the 1938 treatise *History of the All-Union Communist Party (Bolsheviks),* abbreviated AUCP(b) – an official treatise from the Stalin era of the USSR which was published on a mass scale. The author puts his reflections in two contexts: 1. the internal Marxist dispute over "orthodoxy", which Stalin resolved by publishing (and co-authoring) this "canonical book", and 2. the myth-forming context, which shows how totalitarian regimes present themselves with their "canonical books". He considers publications preceding the analyzed book, which after Lenin's death included texts by Grigory Zinoviev, Nikolai Bukharin and Leon Trotsky. Then he considers the actual book, focusing in more detail on the absence of two topics and concepts – the state and culture. He pays particular attention to the chapter on dialectic and historical materialism written by Stalin, which completes the simplistic interpretations in the so-called Stalinist Marxism. Like L. Kołakowski, he concludes that the entire Stalinist concept is naturalistic (meaning the naive naturalism of the late 19th century: Marxism guarantees a "scientific world view") and naively nomothetic (all fundamental claims have the form of unquestionable laws).

Key words: "canonical books" of totalitarian regimes; treatise *History of the All-Union Communist Party (Bolsheviks)*; Marxist dispute over "orthodoxy"; Stalinist Marxism

Chceme-li plně porozumět nějakému hnutí,
musíme znát jeho duchovní hybné síly, celý jeho ideový svět.
P. Zyrill Fischer, OFM, *Die Hakenkreuzler*, 1932

Marxismus může jako každá doktrína,
jako každý teoretický konstrukt degenerovat.
Nikolaj I. Bucharin, Lenin kak marksist, 1927

Část první

Co je ortodoxní marxismus?

Gilbert Keith Chesterton ve svých proslulých *Hereticích* z roku 1905 ukázal „neobyčejný způsob, jakým se dnes užívá slova ‚ortodoxní'. (…) Slovo ‚hereze' nejen že už neznamená nemít pravdu, nýbrž znamená prakticky pronikavost mysli a odvahu. Slovo ‚ortodoxie' nejen že už neznamená mít pravdu, nýbrž znamená prakticky být na omylu" [*Chesterton 1948: 11*]. Chesterton nikoliv náhodou předvídal – v slavné epoše *fin de siècle* –, že se

* † Prof. PhDr. Miloslav Petrusek, CSc. Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Článek k vydání připravila Alena Miltová. E-mail: miltova@chello.cz

nejen obrátí znaménka „pravda" a „lež", ale že samo označení něčeho za pravdu nebo lež se promění ve spor podobný hledání předmětu pod zhasnutou plynovou lampou. Ovšem text Chestertonův jako by odkazoval rovněž na obecnější fenomén té doby – na nekonečné a nekončící půtky mezi stranami, frakcemi, konfesemi, odnožemi církví atd. V této době se také sociální demokracie (jako předchůdkyně, nezřídka nedobrovolná, komunistických stran) na Západě i na Východě doslova topila ve vnitrostranických zápasech, v nichž se na jedné straně konsolidovalo křídlo „revizionistické" verze marxismu, reprezentované Eduardem Bernsteinem a na druhé straně v pololegalitě vystupovalo na světlo „východní" křídlo (jakkoliv složené ze straníků žijících většinou v evropských zemích mimo carské impérium), které mělo dát sociální demokracii nejen jiný vývojový směr, ale i výrazně jinou ideologickou bázi.

V této době se v rámci marxismu sice ještě otázka „co je ortodoxní marxismus" neklade, bude však velice brzy otevřena trojím, velmi odlišným způsobem: 1) György/Georg Lukács si položí právě tuto otázku ve své klasické knize *Dějiny a třídní vědomí* a spojí ji s problémem dialektiky a vztahem k Hegelovi, 2) neveřejně, ale o to zásadněji se zeptá po povaze ortodoxie v marxismu Mussolinim vězněný Antonio Gramsci v souvislosti s razantní kritikou knihy Nikolaje Bucharina *Teorie historického materialismu* (1921), a konečně 3) Stalin bude ortodoxii, aniž se o ní slovem zmíní, pokládat za nezpochybnitelnou danost tváří v tvář své kanonizaci marxismu (1938), ta sama totiž bude ortodoxií.

Lukács konstatuje, že ortodoxii v marxismu *nelze* založit na tom, že se rozliší teze zakladatelů marxismu, které nepochybně a nezpochybnitelně platí, a proti nim se postaví teze, jež dějinný vývoj vyvrátil, případně že se oddělí korpus „kritizovatelného vědění" od nezpochybnitelné části, protože takový přístup by právem vyvolal politováníhodný úsměv nad scholastikou, kterou marxisté provozují. Podle Lukácse spočívá jádro „ortodoxie marxismu výhradně v otázkách *metody*, již lze rozvíjet pouze ve směru, který naznačili její objevitelé, neboť „všechny pokusy ji překonat nebo vylepšit vedly a musely vést pouze k simplifikaci, trivialitě a eklekticismu" [*Lukács 1988: 68, kurziva v orig.; původní text pochází z roku 1922*]. Jakkoliv je Lukács pokládán za jednoho ze zakladatelů „západního marxismu", již tato raná teze naznačuje jeho budoucí směřování, totiž trvalé peripetie mezi ortodoxií (například v otázce socialistického realismu) a revizionismem (například v otázce nezbytnosti znovu „implantovat" do marxismu Hegela).

Gramsci byl ještě důraznější a jednoznačnější: „Ortodoxnost se nesmí vidět v tom či onom stoupenci ‚filosofie praxe',[1] ale v základním pojetí, že filosofie praxe ‚stačí sama o sobě', že nejen obsahuje všechny základní prvky, aby bylo možno vytvořit ucelený a úplný světový názor, úplnou filosofii a teorii přírodních věd, ale že je vedle toho s to oživit celou praktickou organizaci společnosti, to jest, že je s to stát se úplnou a ucelenou civilizací" [*Gramsci 1966: 193*]. Taková formulace je věcně nejblíže Stalinově představě o tom, že „marxisticko-leninský vědecký světový názor" může a musí proniknout všechny vědní obory a že společnost musí být budována na „vědeckých základech marxisticko-leninské ideologie". Přílišná idealizace Gramsciho, s níž se dnes můžeme setkat zejména v tzv. kulturálních studiích, tedy rozhodně není na místě – aspoň ne v tomto kontextu.

[1] Gramsci z důvodů „konspirace" používal pojem „filosofie praxe" pro označení marxismu *en bloc*.

Kanonické knihy totalitních ideologií 20. století

Každé významné myšlenkové a sociální hnutí má svou „kanonickou knihu" – lhostejno zda čtenou, nebo jen formálně uctívanou. Klasický anarchismus tak ctil knihy Bakuninovy a Kropotkinovy, liberalismus se odvozuje od slavného *Bohatství národů* Adama Smithe (a Tocquevilla či Milla), konzervatismus navazuje na Edmunda Burka či Thomase Carlyla a vrcholí slavnou Hayekovou *Cestou do otroctví* (rozdíly mezi liberalismem a konzervatismem jsou někdy na hranici jemné intelektuální nuance). Jakkoliv významné tyto spisy byly (a dodnes se čtou), 20. století žilo také (a část světa žel především) ve znamení dvou totalitních režimů s jejich „kanonickými knihami", jež nelze úplně přehlížet, konec konců již proto, že sice nevelká, ale stále vlivná skupina lidí se k jejich odkazu (přesněji – k „leitmotivům" těchto textů) stále hlásí.

Německý nacionální socialismus měl hned tři kanonické knihy – první byl *Program NSDAP* (schválený 24. února 1920), na němž se Hitler podílel jen marginálně několika doplňky a který v 25 bodech shrnoval konkrétní budoucí akce strany. Podstatnější je to, že již v tomto programu se dominantním motivem stává dvojjediná idea – odmítnutí *statu quo* spolu s přisouzením viny za daný stav věcí Židům, ergo neskrývaný rasismus a antisemitismus.

Druhý text již pocházel z pera samotného Hitlera – proslulý *Mein Kampf* napsal po nezdařeném puči ve 20. letech minulého století, první díl (406 stran) vyšel v roce 1925 a jeho dominantou jsou životopisná data, vzpomínky a rekapitulace duchovního vývoje a formování „světového názoru", druhý, „programový" díl vyšel v roce 1927.

Tím, kdo dal v předhitlerovském Německu antisemitismu a rasismu „teoretický tvar", ovšem nebyl Hitler, nýbrž jeho věrný korteš Alfred Rosenberg, jehož *Mýtus XX. století*, vydaný v roce 1930 v nákladu tři tisíce výtisků, byl sice hned rozebrán, avšak za čas si získal zcela neoprávněně pověst „knihy, kterou každý cituje, ale nikdo nečte" (jak se vyjádřil například vůdce Hitlerjugend Baldur von Schirach na Norimberském procesu). Rosenbergova kniha obsahuje celou řadu teoretických konotací (na rozdíl od přímočarého Hitlera), Hartmannem počínaje přes Ferdinanda Tönniese až třebas k Ernestu Renanovi a Houstonu Stewartu Chamberlainovi.

Ačkoliv nacismus měl řadu tichých i hlasitých intelektuálních mluvčích (například dnes znovu vydávaného „právního filosofa" Carla Schmitta), skutečně kanonické knihy byly nakonec přece jenom dvě a pouze dvě (pomineme-li efemérní *Program NSDAP*). Kupříkladu Goebbels, jehož intelektuální potenci nelze zpochybnit, nevydal žádnou knihu a jeho *Deníky* nejsou ničím více než osobním svědectvím o soužití s Hitlerem.

Ještě jednu „kanonickou knihu" 20. století, z níž Hitler (a nejen on) čerpal, však nelze pominout, totiž tzv. *Protokoly sionských mudrců,* vlastní bibli antisemitismu. Tradiční spory o původ protokolů (zda jde o plagiát, či dokonce plagiát plagiátů, jehož základem jsou dialogy v pekle mezi Machiavellim a Montesqieuem, napsané jistým Mauricem Jolym snad někdy v polovině 19. století, ovšem na základě dávných znalostí „obecného programu ovládnutí světa židovstvem") sem nepatří.[2] *Protokoly* zůstávají neustále dráždivě přitažlivé tím, že obsahují „proroctví", jež se údajně naplňují, ačkoliv jde větší měrou o jakási „univerzália", která je třeba číst určitou optikou: konec svobody, degradace vzdělání, růst

[2] Jako doklad toho, že *Protokoly* mají dávnější předlohu, se někdy v literatuře uvádí, že je znal již v 60. letech 19. století také Benjamin Disraeli.

chudoby a aktivizace mas, podpora komunismu, rozšiřování ateismu a boj proti křesťanství („nezapomeňme, jaký užitek nám přineslo učení Darwinovo, Marxovo a Nietszcheovo"), lež jako základní zbraň propagandy, programová deformace dějin, neustálé mravní rozkládání mládeže, rozšiřování pornografie a špatné literatury atd. Zvlášť aktuálně by mohla působit teze, že „je nutno odvrátit neklidný lid od politických otázek, rozptýlíme jej zábavou, hrami, divadly a středisky lidové kultury. V tisku začneme vypisovat ceny pro umělecké a sportovní soutěže všech druhů; nový zájem dokonale odvrátí myšlení lidí od problémových otázek. Až ztratí schopnost samostatně myslet, budeme mu dávat látku k přemýšlení, ale tak, aby o její spojitosti s námi neměl tušení" [*cit. podle Helebrandt 1991: 44*]. Tento exkurs byl svým způsobem nutný: ilustruje nikoliv logiku sionismu, ale *každého totalitarismu*, a již proto má smysl ony neblahé *Protokoly* přece jen znát. *Nota bene* i ony spoluutvářely duchovní klima Ruska, v němž se formovala „východní verze marxismu", původně ovšem nikoliv antisemitská.

„Fenomén" Dějiny VKS(b)

Spis *Dějiny Všesvazové komunistické strany (bolševiků)VKS(b)* tedy patří do těchto dvou kontextů: 1) vnitromarxistického sporu o „ortodoxii", který Stalin vyřešil tím, že vydal „kanonickou knihu", a 2) mýtotvorného, který ukazuje, jak se totalitní režimy prezentují svými „kanonickými knihami".

Fenomén *Dějin VKS(b)* je nadto sycen řadou jen zčásti doložených údajů,[3] z retrospektivního pohledu zakrývá události kdysi podstatné a později mytologizované, co však zůstává z hlediska „živé sociologie" podstatnější, je skutečnost, že nás nutí konfrontovat mytologii s lidskými životy, dnes poměrně podrobně, i když ne zcela jednoznačně popsanými. Celá řada osobností sovětských dějin let 1898–1938 je nejednoznačná, jejich historické posouzení ambivalentní a morální hodnocení velmi složité. Z tohoto hlediska poskytuje „stalinský kanonický spis" řadu podnětů nejen pro historiky, ale také pro biografickou sociologii. V Rusku takové pokusy byly učiněny se střídavými úspěchy, protože do biografií příliš silně intervenuje řada politických faktorů – tentokrát nevnucovaných zvenčí, nýbrž interiorizovaných samotnými autory.

V případě *Dějin VKS(b)* jde nadto o historicky a sociologicky pozoruhodný jev, kdy se vytvořila jakási *literární metahistorie*, jejíž reálné podloží téměř všichni současníci sice znali, nicméně chovali se tak, jako by institucionální verbální „kanonický" výklad byl více než „realita" sama: s jistou mírou ironie můžeme říci, že simulakrový svět se zrodil dříve, než se v sovětském Rusku rozsvítila první televizní obrazovka. Chce-li někdo interpretovat tento fenomén jako zdařilý pokus o makrosociální konstrukci („falšovaných" či deformovaných) dějin, pak i to je možné. Nelze tvrdit, že by příběh této svým způsobem výjimečné události (nemá v dané podobě a rozsahu analogii v evropských kulturních dějinách) nebylo možné rekonstruovat jinak, než to činíme v této studii. Položili jsme důraz spíše na „ideové spory" (včetně osobních zápasů o charismatické či reálné vůdcovství) než na

[3] „Otevření archivů" sice představuje věc žádoucí, ale již dnes máme materiálu tolik, že psát tyto dějiny „nanovo" je téměř nemožné. U nás se o to pokusil v práci *Čas voněl snem: Stručný přehled dějin VKS(b)* Jan Beneš. Snad jde o text didakticky záslužný, ale řada faktů v něm není – například „spor o nástupnictví" po Leninovi; dějiny jsou dotaženy až do pádu Gorbačova, což nutně vedlo ke zploštění výkladu války – celý text o válce se omezuje na padesát stránek v podstatě notoricky známého materiálu. Pokus tedy pravděpodobně záslužný, přesto nedotažený a autorem doslovu Janem Tesařem rozhodně přeceněný [*Beneš 2004*].

„zločiny", o nichž bylo napsáno dosti – i když nikdy dost na to, aby byly varováním před neblahou repeticí.

Do Stalinovy smrti vyšla zmíněná kniha v 67 jazycích ve více než 300 vydáních v celkovém nákladu 42 816 000 výtisků. To samo o sobě už představuje bezprecedentní fenomén manipulativního vlivu v celém 20. století.[4] A patrně nejpodstatnější paradox této knihy spočívá v tom, že přes všechny zčásti již ve své době a později zcela evidentně viditelné nepravdy a výslovné lži byla v době 2. světové války tajně kolportována, za což existoval jediný trest – smrt, tentokráte ovšem z rukou nacistů.

„Leninská" revize klasického marxismu a první kanonická kniha

Vzhledem k zásadní personální proměně ve vedení bolševické strany po Leninově smrti se kanonické knihy bolševismu proměňovaly, jinými slovy *Dějiny VKS(b)* malou řádku kanonických spisů uzavírají, nikoliv otevírají.

Patří mezi ně především svazek, jehož prostřednictvím Lenin provedl (poté co Engels rezignoval na „barikádovou revoluci" na počátku 90. let 19. století) největší revizi marxismu v jeho dějinách, totiž o spis *Co dělat?* Ačkoliv je text dnes již mimo historický kontext téměř nesrozumitelný, centrální Leninova idea zůstává srozumitelná dodnes. Lenin rozvíjí klasickou ideu o živelnosti lidových mas, které musejí být vedeny ke skutečnému třídnímu uvědomění (u Marxe měla tato idea ještě hegeliánskou formu úvah o třídách *an sich* a *für sich*), dovádí ji však do radikálního konce – „ dejte nám organizaci revolucionářů a pohneme Ruskem" [*Lenin 1975: 302*]. Leninova kniha, jakkoliv psaná v polemice s dobovými oponenty (a proto dnes nezáživná a nečtivá), vedla, jak správně postřehl Robert Service, k tomu, že „rozsah polemiky, kterou vyvolal, (jej samotného) zaskočil; skutečnost, že celá kontroverze vedla ke vzniku komunistické strany a k říjnové revoluci, znamená, že se jeho brožurka *řadí ke stěžejním politickým dílům 20. století*" [*Service 2002: 131–132; zvýraznil autor článku*]. Za možná ještě podstatnější okolnost lze považovat to, že právě tento text utvrdil ve Stalinovi jeho absolutní vazbu na Lenina (pozdější rozmíšky, zejména z 20. let, na věci nic podstatného nemění): Leninova teze, že „dříve než se sjednotíme a abychom se sjednotili, musíme se napřed rozhodně a přesně názorově rozdělit", se stane Stalinovou direktivou na celý život. Snad jen s tou odlišností, že bude většinou rozdělovat, aby již „nesjednocoval".

Robert C. Tucker v souvislosti se Stalinovou četbou Leninovy knihy *Co dělat* konstatuje, že Leninova brožura na Stalina učinila podobný dojem jako jeho mladistvé setkání se sešitovým románkem *Otcovrah,* podle jehož hlavního hrdiny si Stalin vzal revoluční pseudonym Koba. Podobnou – a nikoliv nepodstatnou – literární aluzi ovšem nabízí samotný název Leninovy brožury. Je známo, že Lenin byl fascinován četbou románu Nikolaje Černyševského *Co dělat,* který byl vůbec první ruskou sociální utopií s hlavním hrdinou v podobě revolucionáře Rachmetova, jenž sám sebe podrobuje osobním omezením až na hranici askeze, aby byl dokonale připraven, „až přijde čas". Kromě toho najdeme v Černyševského románu sympatický „feministický" moment (Věra Pavlovna, která se osobně i sociálně osvobozuje z tradičních vazeb rodinných, manželských a ekonomických),

[4] Vydání učebnice, z níž se učila moje generace, se objevilo roku 1954, tedy rok po Stalinově smrti: šlo o 14. vydání, jímž se dosáhlo úhrnného nákladu 702 700 výtisků v českém jazyce. Tím ovšem nemá být řečeno, že knihu skutečně více než půl milionu lidí četlo.

ale vcelku, jak se i dnes shodují literární historici, bylo dílo z literárního hlediska již ve své době přijímáno s rozpaky. Nicméně bylo provázeno nečekaným úspěchem společenským: mladá inteligence knihu četla a nacházela se v ní, román se stal „biblí několika generací", a jak říká Furet, Lenin „Černyševskému vděčí za více než Marxovi" [*Furet 2000: 97*]. Lenin četl ovšem výběrově – Černyševského Rachmetov je tak pro Lenina tímtéž co Koba (z *Otcovraha*) pro Stalina – totiž *profesionálním revolucionářem*. Ústřední Leninovou ideou, jež natrvalo rozdělila směřování západní a východní levice, byla koncepce „revoluční strany", „avantgardy proletariátu", která a) do proletariátu „vnáší třídní vědomí" a b) je složena z profesionálních revolucionářů, nikoliv tedy z „katedrových socialistů", kteří jsou – v Leninově terminologii – podobně jako celá inteligence jen snůškou „užitečných idiotů".

Ale Černyševského utopický ideál, jenž Lenina prapůvodně inspiroval, byl poněkud jiný, a to naivně sladkobolný – „budoucnost je světlá a krásná. Milujte budoucnost, směřujte k ní, pracujte pro ni, přenášejte z ní do přítomnosti, kolik jen můžete. Natolik bude váš život světlý a dobrý, nakolik dokážete z budoucnosti přinést světlo a dobro do přítomnosti" [*cit. podle Parolek, Honzík 1977: 224*]. Leninova vize budoucnosti i přítomnosti rozhodně ale nebyla časem „světla a dobra".[5]

Leninův „odumírající stát" a spor o nástupnictví

Lenin svou ideu revoluční strany jako organizovaného předvoje proletariátu sice podrobněji rozvinul ve spise z roku 1904 *Krok vpřed, dva kroky vzad* (a v *Dějinách VKS(b)* je to podrobně a se „stalinskou přesností" popsáno), brožura *Co dělat?* nicméně až do roku 1917 představovala hlavní programovou knihou bolševismu; řada jiných Leninových textů byla přitom předmětem diskusí a svárů.[6] V podstatě bez ohlasu zůstal (dnes znovu objevovaný) jeho *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu*, tedy spis, v němž opřen o předchozí texty Hilferdingovy, Luxemburgové či Kautského dokazuje, že imperialismus nemůže dosáhnout vnitřní shody mezi mocnostmi, které se nakonec dostanou do vzájemného konfliktu. Rozhodně nejvýznamnějším textem (až do Leninovy smrti v roce 1924) z hlediska marxistické teorie tak zůstává spis „kolosální neupřímnosti" [*Service 2002: 265*], totiž *Stát a revoluce.*

Ten lze považovat za zajímavý hned ze dvou důvodů: 1) je příkladem toho, jak lze soustavou citátů ukázat něco, co nikdy a nikde soustavně ani Marx, ani Engels nevyložili, totiž *blízkou budoucnost socialismu,* jež bude probíhat ve třech etapách – diktatura proletariátu, první fáze „neúplného socialismu", druhá fáze „úplného socialismu" („v němž celá společnost bude jediná kancelář a jediná továrna, kde je rovnost v práci i rovnost v platech" a kde se „nezbytnost dodržovat základní pravidla každého lidského soužití stane zvykem" [*Lenin 1976: 381*]); 2) je modelovým příkladem toho, jak bude psát Stalin – z umně vybraných (a stejně umně eliminovaných) citátů bude skládat poměrně přesvědčivé šarády o tom, jak

[5] Je známo, že ruský spisovatel Nabokov v románu *Dar* píše karikující biografii Černyševského a popisuje, jak pracně „se Černyševskij smolí" s upatlaným románem, který se nedá číst. Snad opravdu nedá, ale četl se až příliš a Nabokov hříchy synů přenáší neprávem na otce – ostatně Černyševskij rozhodně nepatřil k revolucionářům anarchistického typu, jimiž se carské Rusko hemžilo.

[6] Lenin nebyl spisovatel ani teoretik, Lenin byl politický praktik, diskutér a kritik – tomu odpovídá i forma všech jeho spisů.

„se žije lépe a radostněji" (a to v době „velkého teroru"!) – vše důsledně podloženo autoritou Leninovou (výjimečně Marxovou a Engelsovou).

Leninova smrt samozřejmě znamenala počátek zápasu o nástupnictví, který zde nehodláme v detailech popisovat, jakkoliv jde o „reálné dějiny VKS(b)". Omezíme se pouze na dvě skutečnosti. Tou první je „vymezení leninismu" jako teoretického ohniska sváru, jež se stalo počátkem legitimizace Stalinova nástupnictví. A tu druhou představuje proslulá Leninova závěť, v níž těsně před smrtí podal charakteristiky svých možných nástupců, tedy onen dokument, jehož existence se od poloviny 20. let tajila, ačkoliv byla závěť zveřejněna, a dokonce ve 30. letech Stalinem komentována.

V zápase o nástupnictví sehráli jistou roli také Grigorij Zinověv (s ním údajně pobýval Lenin v Razlivu, když psal *Stát a revoluci*), dále Bucharin, zejména však Lev Davidovič Trockij a Stalin. Bucharin nebyl bez vyhlídek zejména proto, že Lenin si vysoce cenil jeho teoretické erudice („patří k nejplatnějším a nejvýznamnějším teoretikům strany, ale je také právem pokládán za miláčka celé strany", ačkoliv „má v sobě cosi scholastického (nikdy nestudoval a nikdy myslím plně nepochopil dialektiku)" [*Lenin 1981: 677*]), nakonec i on ovšem v zápase s „ocelovým" Stalinem[7] podlehl.

Hlavní Stalinův oponent, totiž Trockij, se utkal se Stalinem bezprostředně po Leninově smrti v diskusi na téma „co je leninismus?". Stalin tehdy poprvé významněji zasáhl do bolševického teoretického života dvěma přednáškami – *O základech leninismu* (přednesena na Sverdlovově univerzitě v dubnu 1924) a *K otázkám leninismu* (publikováno 1926) [*srov. Stalin 1950: 9–82 a 111–159*]. Oba texty se vyznačují osobitou stalinskou dikcí, o níž někteří historikové a biografové říkají, že se jí Stalin naučil během svého krátkého pobytu v semináři. Jde o sugestivní kladení otázek a následujících jednoduchých odpovědí, o princip „repetice", opakování téže teze jinými slovy, a konečně o proslulé „stalinské" členění každého většího tematického bloku na většinou číslované části (oddíly, „subkapitoly"). Tím se text stává přehledným, snadno čtenářsky i posluchačsky uchopitelným a tedy vpravdě sugestivním. Ačkoliv Stalin pravděpodobně neměl (rozhodně původně) osobní charisma (na rozdíl od Trockého či Karla Radeka[8]), tento jazykový styl k jeho utváření – kromě řady dalších činitelů – nepochybně přispěl.

Bezprostředně po Leninově smrti píše Bucharin text *Lenin jako marxista*, v němž konstatuje, že „jakmile uspořádáme Leninovy spisy, povstane před námi Lenin v celé své gigantické velikosti…, doposud však na svého systematika čeká" [*Bucharin 1988: 50, česky 1928*]. Ostatně není bez zajímavosti, že v této přednášce najdeme některé formulace, které se později objeví u Stalina téměř doslovně. Co Bucharin formuloval jako program – systematizovat leninismus, Stalin prostě bez skrupulí učinil, byť se tak stalo, jak konstatovali někteří neuctiví současníci, „jazykem toporným". Leč – dodejme – srozumitelným a jasným.

Ještě jednu okolnost třeba v této souvislosti zmínit. Již v lednu 1924 vyšel spisek Lva Trockého *Nový kurs* [*česky 1924*], který si nedělal ambice stát se „systémem leninismu" – měl být spíše upozorněním pro politickou praxi, že „jistý druh ideologického ztuhnutí" vede k tomu, že strana se dostává do nadvlády svého aparátu (nezapomeňme, že Stalin

[7] Je obecně známo, že Stalin místo svého rodného příjmení Džugašvili používal revoluční pseudonym Stalin, jehož etymologický původ odkazuje k oceli (*stal*, rus. = ocel).

[8] Karl B. Radek (1885–1939).

byl na Leninův návrh jmenován v roce 1922 generálním tajemníkem – pro personální otázky, což byla funkce jen zdánlivě okrajová). To bylo ze strany Trockého sice velmi předvídavé, ale nakonec málo platné: Stalin svým aparátem stranu ovládl již v polovině 20. let. Ačkoliv sám Stalin nebyl vybaven tak sofistikovaným intelektem jako Trockij, měl (coby Leninův žák, Trockij byl spíše „partnerem" a „souputníkem") mimořádnou schopnost ironie a sarkasmu. Když totiž Trockij metaforicky vymezil leninismus jako „systém revoluční činnosti, který předpokládá revoluční cit, totéž co svalové pocity při tělesné práci", Stalin ironicky replikoval – „leninismus jakožto svalové pocity při tělesné práci. Není-liž pravda, je to i nové, i originální, i hlubokomyslné. Pochopili jste však z toho něco? Všechno je velmi malebné, hudební, a chcete-li, dokonce velkolepé. Chybí tomu maličkost: prostá a lidská definice leninismu" [*cit. podle Tucker 2003: 252*]. Zesměšnění se neodpouští, nemluvě o tom, že Stalin si tím upevnil pozici – již tehdy – oficiálního ideologa strany.

Druhý zápas by sveden o již zmíněnou Leninovu závěť, ve skutečnosti dopis, který Lenin těsně před smrtí poslal sjezdu strany a v němž charakterizoval všechny své potenciální nástupce – Trockého, Kameněva, Bucharina, Zinověva a samozřejmě Stalina. Po osobním konfliktu, který měl Lenin se Stalinem (5. března 1923 s ním písemně přerušil „osobní i soudružské styky"), Lenin ke Stalinově charakteristice dopsal, že je „hrubý", což by mohlo ve funkci generálního tajemníka být ke škodě věci. Trockého, Zinověva i Bucharina kritizoval podrobněji s uvedením jejich politických a ideologických omylů a chyb. Tento zápas o moc pak definitivně vyvrcholil až deset let po Říjnu, konkrétně na zasedání, na němž v roce 1927 vystupoval i Trockij, stále ještě jako uznávaný „vůdce strany", a Stalin jako osobnost významná, leč přece jen spíše druhého řádu. Na tomto jednání Trockij s odkazem na Leninovu závěť sdělil následující: „Hrubost a nespolehlivost, o nichž Lenin psal, již nejsou pouhými rysy osobnosti. Staly se základní charakteristikou našeho současného vedení s jeho vírou ve všemohoucnost násilných metod – dokonce ve vztahu k vlastní straně" [*cit. dle Bullock 2005: 207*]. Trockij, který sám zajisté nebyl bez viny,[9] již nejen předvídal, ale přímo konstatoval stav věcí, jakkoliv vinu přenášel až příliš přímočaře na Stalina. Stalin byl dostatečně inteligentní i rafinovaný, aby dokázal obrátit Trockého (a Leninovu) kritiku – neuvěřitelně – ve svůj prospěch: „Ano, soudruzi, jsem hrubý – k těm, kteří hrubě a neloajálně naši stranu ničí a usilují o její rozkol. To jsem nikdy nezastíral a nezastírám ani teď… ani jediná zmínka se nedotýká v *Závěti* Stalinových[10] chyb. Je zde zmíněna pouze jeho hrubost. Nedostatek zdvořilosti není nedostatkem Stalinova politického názoru nebo politické pozice, a ani nemůže být" [*tamtéž*].

Hrubost – to Stalin dobře pochopil – příliš nevadí. K uchopení moci je třeba jiného a efektivnějšího nástroje a tím Stalin disponoval: stranický aparát, do té doby fenomén

[9] Skutečnost, že většina bolševických vůdců „staré gardy" padla za oběť Stalinovým represím, je nijak nevyvazuje z viny. Ani maršál Tuchačevskij, ani Trockij nebyli nevinní a v řádném soudním procesu by byli odsouzeni – byť za činy zcela jiné. Tuchačevskij například brutálně potlačil povstání námořníků v Kronštadtu, což popisuje s mimořádnou citlivostí Vasilij Aksjonov v románu *Moskevská sága,* který zahrnuje léta 1925 (Kronštadt je zde přítomen v literární reminiscenci) až 1953. Tato *„vojna a mír", pokud se jedná o tolstojovskou aluzi* bolševismu (zčásti napsaná v USA) by vydala informačně i emocionálně za desítky plochých pokusů o srovnávání režimů, výpočet zločinů atd. Tomu všemu totiž chybí lidský prožitek, který může zachytit jenom literatura – v tomto případě (s výjimkou třetího svazku) dokonce vysoce kvalitní.

[10] Stalin o sobě velmi často mluvil v třetí osobě.

vlastně neznámý.[11] Trockij ostatně (s jistou mírou hořkosti) konstatoval svou porážku tímto komentářem: „Bylo by naivní si myslet, že Stalin, v masách neznámý,[12] vystoupil z pozadí na scénu vyzbrojen hotovým strategickým plánem. Ještě dříve než Stalin nalezl tápavě svou cestu, byrokracie ho instinktivně sama odhadla. Stalin jí poskytoval všechny potřebné záruky: prestiž starého bolševika, silný charakter, omezený obzor a nerozlučné spojení s aparátem jakožto jediným zdrojem svého osobního vlivu" [*Trockij 1995: 109*].

Přesně v tomto bodě bychom mohli zkusit hru na virtuální dějiny – co by se bylo stalo, kdyby se Leninův pokyn odvolat Stalina z funkce generálního tajemníka podařilo uskutečnit před vůdcovou smrtí? Představa trockistického Ruska konec konců není příliš lákavá a jiná alternativa v té době stejně neexistovala.

Nutnost legitimizace moci dějinami

Ruský emigrant, kdysi hojně i do češtiny překládaný a u nás čtený, Mark Aldanov píše o tom, jak v roce 1930 shlédl sovětský filmový týdeník se zpravodajstvím z prvomájové přehlídky. Stalinův triumf byl úplný a Aldanov spisovatelským bystrozrakem vidí, jak nepatrní jsou na Leninově mauzoleu vedle Stalina Zinověv, Kameněv, Radek, Bucharin… Trockij je již ve vyhnanství. Ti, kdo zůstali, stojí v pokorné a devótní úctě. Stalin je využije, ale – domnívá se Aldanov v roce 1930 – nepopraví je. V tom se ovšem zmýlil, jakkoliv sama úvaha, že by i toto bylo možné, byla v té době osobitě předvídavá: revoluce tehdy totiž ještě nepožírala své děti. V roce 1930 je nicméně „stalinský thermidor" definitivně dokončen, začíná nová epocha, jež bude již definitivně a nezvratně až do generalissimovy smrti v roce 1953 „stalinská".

V době, kdy skončil triumvirát (Stalin – Zinověv – Bucharin) i diumvirát s Bucharinem, začíná Stalin mimo jiné uvažovat o tom, že přepíše (či nejprve „dá přepsat") dějiny strany jako svou autobiografii. „Inspirátorem a organizátorem všech vítězství strany a státu" se musí stát Stalin – jako Leninův žák, spolubojovník a následovník. Jeho pozice musí být stabilizována nejen mocensky a politicky, ale také mýtotvorbou: dějiny je třeba přepsat tak, aby v nich „pro jiné" nezůstalo místo. Lenin bude nadále tvořit vznešené pozadí, na němž se autoportrét velkého vůdce bude ještě lépe vyjímat.

Stalin občas již dříve do historiografie strany aktivně vstoupil, například v souvislosti s *Dějinami občanské války v SSSR* (1935), přímým impulsem k tomu, aby byly sepsány souhrnné *Dějiny Všesvazové komunistické strany (bolševiků)*, ale s velkou pravděpodobností bylo v roce 1935 vydání brožury Lavrentije Pavloviče Beriji[13] *K dějinám bolševických organizací v Zakavkazsku* [*Berija 1951*]. Důvody, které Beriju k napsání spisu vedly, byly minimálně dva: 1) se Stalinovým působením na Zakavkazsku v oněch letech jeho revolučního „zrání" byla spojena řada historek, například jak přepadal poštovní vozy, aby opatřil

[11] Stranický aparát jako „nomenklatura" a s ním spojená „nová třída" se stane předmětem sociologických a politologických úvah daleko později. Podrobně srov. *Voslenskij* [*1984*]. Nelze jej ale ztotožňovat s byrokracií weberovského typu, která fungovala na principu racionality. Pojem „byrokratický socialismus" zavedli trockisté již ve 30. letech.

[12] Všimněme si, jak komunistické hnutí dokáže vynést na místa nejvyšší zázračnou rychlostí „osoby v masách neznámé" – příkladem je konec konců stejně tak Dubček jako Gorbačov. Až *ex post* vidíme jejich dějinnou roli, ať ji posuzujeme jakkoliv.

[13] Berija patří asi k lidsky nejodpornějším zjevům stalinské garnitury, znamenitě ho popsal Aksjonov ve zmíněném románě. Podrobnosti lze najít také ve vzpomínkách jeho syna [*Berija 2003*] nebo „starého bolševika" *Antonova-Ovsejenka* [*1991*].

straně peníze (a snad se to dokonce neobešlo bez obětí), vcelku ale šlo o období v podstatě temné – o Stalinově rodokmenu, vzdělání, „revolučních univerzitách" se nevědělo vlastně nic (co a zda četl, kde vystupoval a jak), a kde je temno, vzniká prostor pro fámy, například že Stalin po jistý čas spolupracoval s carskou tajnou policí; 2) Stalin – právě pro svou absenci v revolučním hnutí počátku století – byl jaksi „objektivně" postaven do druhé, ba spíše třetí garnitury „starých bolševiků". Lenina neznal a znát nemohl a v Gruzii vlivných bolševiků mnoho nebylo, pakliže vůbec jaký. Bylo proto třeba vytvořit biografii, podle níž „už tehdy je Stalin jedním z nejenergičtějších a nejvýznačnějších funkcionářů tiflisské sociálně-demokratické organisace" [*Institut… 1945: 5*]. Dnes se o Stalinově mládí a zrání ví mnohem více a většina sice atraktivních, ovšem přece jen nadsazených, nezřídka až do výše kavkazských štítů, historek se ukázala jako nedoložená[14] a navíc zbytečná.

A byl tu ještě jeden fakt, který Stalina navýsost zajímal, totiž skutečnost, že v roce 1935 vyšly dva jeho životopisy v Evropě, konkrétně ve Francii. První byl panegyrický spis napsaný Henri Barbussem, autorem slavného románu o první válce *Oheň,* když se předtím neúspěšně jednalo s Feuchtwangerem, Gidem[15] a jinými. Barbussova kniha vychází pod titulem *Stalin: nový svět, jak ho vidí jeden člověk.* Stalin je popsán jako „nejvýznamnější, ale nejméně známý člověk naší planety", nejméně známý proto, že nikdo neví, jak skromně žije, jak miluje děti, jak dlouho do noci pracuje, jak šťastně se směje… Nejpodstatnější ale bylo, že Barbusse zdůraznil Stalinův významný vliv na Lenina (nikoliv naopak), že se s ním Lenin radil a byl – zjednodušeně řečeno – bez Stalina vlastně bezradný, zejména v době revoluce.[16] To bylo přesně to, co si Stalin přál a na čem chtěl zbudovat své charisma (bude se tomu říkat „kult"), nadto to přišlo ze strany ne zcela očekávané. Kniha vyšla v SSSR v nákladu 300 tisíc výtisků a stála v roce 1936 jeden rubl [*srov. Tucker 1995: 266*].

Ale byl tu ještě jiný text, který by sice měl Stalina znepokojovat, ale byl pro přímou propagandu málo účinný a v mnohém (nikoliv co do množství faktografie) podobný analogickým, již známým odhalením: o Stalinovi se v té době už vědělo leccos, co nebylo „kompatibilní" s Barbussovým panegyrickým textem, sluchu se však těmto hlasům dopřávalo méně.[17] Boris Souvarine, který se rozešel nejprve s trockismem a potom s marxismem vůbec, napsal dodnes reeditovanou mohutnou knihu, o níž Furet ne zcela právem píše jako o knize, která „je slavnější než čtená". Práce splňuje všechna kritéria akademického textu, je věcná a relativně objektivní, protože se nemohla vyhnout kritickým soudům o Leninovi, Trockém, III. internacionále i Komunistické straně Francie. Touto knihou se Stalin nevzrušoval, sovětský občan se k ní dostat nemohl a západní intelektuálové mu tehdy ještě na srdci neleželi.

[14] Z podrobného Stalinova životopisu lze ovšem rekonstruovat jeho pravděpodobnou duševní chorobu. Erich Fromm se domnívá, že šlo o „nesexuální sadismus" [*Fromm 1997: 284–287*].

[15] V té době patřil Gide ještě k levicovým intelektuálům, kteří se z nadšení Sovětským svazem vyléčili až tím, že jej na vlastní oči spatřili, což je ostatně i u nás známá historie, neboť pamflet proti Gidovi napsal S. K. Neuman pod titulem *Anti-Gide* (sám ale v SSSR nikdy nebyl).

[16] Takto byl vztah Lenin – Stalin zobrazen ve filmech *Lenin v Říjnu* (1937) a *Nezapomenutelný rok – Lenin v roce 1918* (1939), které režíroval Michail Romm.

[17] Například v Praze u Topiče vyšel v překladu románový text, který Stalina ukazoval v neuvěřitelných detailech, o nichž se veřejnost měla dozvědět později, z pera jistého Grigola Robakidzeho pod názvem *Vražděná duše* (1935). Řada zmíněných detailů odkazuje jakoby k důvěrné znalosti Stalinova gruzínského původu.

Dějiny VKS(b) obecně

Rekapitulovat či rekonstruovat stalinské kompendium není možné – existuje ovšem literatura dnes již značně objemná, kvalitní, sociologicky relevantní a i u nás dostupná (zejména Pipes a Malia). Nezapomeňme ovšem, že první vývojové etapy bolševického Ruska popsal podrobně Trockij ve *Zrazené revoluci* a v řadě jiných spisů. Tyto texty trpí ale tím, že jsou příliš zatíženy jeho specifickou optikou, která a) vidí sovětský stát jako „deformovaný socialismus", socialismus Stalinem byrokratizovaný a b) jeho vývojovou perspektivu spojuje se svou vizí „permanentní revoluce".

Obecně o stalinském spisu *Dějiny VKS(b)* platí toto: 1) základní falzifikace spočívá v tom, že se čtenáři nepodává historie (byť jakkoliv interpretovaná), ale čirý mýtus, mýtus dokonce nikoliv historický, ale biografický, s dominantou Stalina jako „tvůrce dějin"; 2) z reálných dějin byli v této knize vyloučeni nejprve jako renegáti, oportunisté a podvratníci, později přímo jako zrádci a zločinci ti, kteří hráli ve straně klíčovou roli v rozhodujících okamžicích (existuje proto hypotéza, že politické procesy, jež začaly po zavraždění „miláčka národa" Sergeje Kirova,[18] byly vedeny také jako procesy s těmi, kteří měli „jinou historickou paměť", protože jako účastníci popsaných dějů sice mohli mlčet, ovšem nemohli zapomenout); 3) podle této knihy se strana v průběhu celých svých dějin nedopustila ani jediného omylu, všechny zločiny stalinského represivního systému a nelidské politiky byly připsány *ex post* Stalinovým politickým protivníkům (i socioekonomické procesy s hrůznými důsledky pro obyvatelstvo, jako byla kolektivizace, byly vysvětleny coby „závrať z úspěchů" a sociohistoricky vyloženy jako „revoluce, která byla provedena *shora*, z popudu státní moci, za přímé podpory milionových mas rolníků *zdola*" [*Dějiny… 1954: 304, kurziva v orig.*]); 4) pomineme-li celkovou stylistickou podobu knihy („byzantský styl", apodiktická tvrzení, nudná shrnutí, jež – jak uvádějí prameny – Stalinovu dceru vedla k tomu, že „tatíčkův" spis odložila k jeho velké nevůli nedotčený), pak dlužno konstatovat, že jde o knihu výjimečně vulgární, v níž se o starých komunistech a Stalinových spolupracovnících píše jako o „bělogvardějských zmetcích", „nicotných hnidách", „nepotřebné veteši", ba přímo „bandě vrahů"; 5) všechny zásluhy, které výslovně nepatřily Leninovi, byly *ex post* připsány Stalinovi (včetně „zásluh" při událostech, při nichž se prokazatelně neosvědčil, jako například při Tuchačevského tažení na Varšavu); 6) v poválečném vydání zůstává teze, lživá a ve svých historických důsledcích tragická, že k uchopení moci nacisty de facto přispěli sociální demokraté („sociálfašisté").

Je prokazatelné, že rozvrh textu na dvanáct kapitol je původní, tedy Stalinův, včetně pokynu, co citovat z jeho vlastních spisů. První verzi patrně redigovala trojka Molotov, Ždanov a Stalin, detailní textovou verzi ale provedl Stalin sám. I tak vyšly *Dějiny* vlastně anonymně, totiž jako spis, který „redigovala komise ÚV VKS(b)" (což nebyla pravda, žádná komise nikdy ustavena nebyla) a schválil Ústřední výbor VKS(b), což také nebyla pravda. Ústřední výbor přesto knihu po vydání závazně doporučil jako studijní materiál pro všechny druhy a typy škol a školení.

Od počátku se ovšem jedna jediná kapitola přičítala Stalinovi (a byla také samostatně tištěna), totiž 2. část IV. kapitoly *O dialektickém a historickém materialismu* [*Dějiny…*

[18] Hypotéza, že vraždu Kirova inscenoval sám Stalin, je vysoce pravděpodobná, stejně jako hypotéza, že slavný vojenský velitel Frunze byl na Stalinův osobní příkaz zabit při banálním chirurgickém zákroku. Toto podezření vyjádřil skvěle v novele *Nezhašený měsíc* Andrej Platonov již na sklonku 20. let.

1954: 105–133], která volně (chtělo by se nikoliv bezdůvodně říci – svévolně) navazuje na dvoustránkový exkurs o Leninově filosofickém opus magnum *Materialismus a empiriokriticismus.* Tato kapitola je „teoreticky" nejdůležitější, má svou prehistorii i dějiny a dlužno se k ní vrátit: jestliže totiž celý korpus „dějin" kanonizoval a petrifikoval určitý falzifikovaný a mytologizovaný pohled na vývoj bolševismu, pak tato nevelká kapitolka znamenala zvrat v dějinách sovětského („východního") marxismu a kanonizovala jeho nejvulgárnější verzi.

Dějiny VKS(b) bez státu

Zůstává příznačné, že v celém textu *Dějin* se neobjevují dva sociologicky (ale i historicky) důležité pojmy – pojem státu a pojem kultury.

Problém státu, jak jsme již uvedli, znovu po Marxovi a Engelsovi otevřel Lenin na jaře 1917 a v podstatě (kromě futurologického domyšlení vývoje socialistického státu) ke klasické marxistické teorii státu nic nepřidal, spíše jen zdůraznil třídně konfliktní charakter státu, který u Marxe není tak jednoznačný. Marx například v polemice s Bakuninem zdůrazňuje, že stát má dvě dimenze, „obecně lidskou", v jejímž rámci ochraňuje a udržuje v chodu základní instituce, a dále třídní, kdy používá svého práva legitimně použít násilí k ochraně zájmů vládnoucí třídy (v tomto smyslu se podle Marxe „ekonomicky vládnoucí třída" mění v „politickou třídu"). Ale nejde o teorii státu, kterou dále rozpracovávali stejně tak neomarxisté jako weberiáni, nýbrž o otázku – proč se o státu v tak zásadním spise nic nepíše. Jistě, vývoj sovětského státu, jenž upevnil všechny prvky „diktatury proletariátu" a proměnil hegemonii třídy v hegemonii stranického aparátu, jejž podřídil autoritě jediného vůdce, nedával mnoho důvodů k výkladu „dějin sovětského státu". Jako by se tak naplnila až cynická slova ze Stalinova spisku *K otázkám leninismu,* v němž v polovině 20. let vysvětluje, co se stane, když se naruší vztahy mezi stranickou avantgardou a dělnickou třídou. Stalin píše: „Jsou takové případy (narušení ‚vzájemné důvěry' – pozn. aut.) vůbec možné? Ano, jsou. Jsou možné: 1) *jestliže* strana začne budovat svou autoritu v masách nikoliv na své práci a důvěře mas, ale na svých ‚neomezených' právech; 2) *jestliže* politika strany je zřejmě nesprávná a strana nechce revidovat a napravit svou chybu; 3) *jestliže* politika je všeobecně správná, avšak masy ji ještě nemohou pochopit, a strana nechce nebo neumí vyčkat, aby umožnila masám přesvědčit se… o správnosti politiky strany" [*Stalin 1950: 133, kurziva v orig.*]. V polovině 30. let byly všechny tyto podmínky splněny a bylo by zbytečné dokládat to, co věděla celá sovětská společnost a část civilizovaného světa, že totiž sovětská společnost není řízena ani stranou, ani státními institucemi (řekněme ve weberovském smyslu), ale tajnou policií a diktátem strachu.

Když v roce 1931 vedl Emil Ludwig rozhovor se Stalinem, položil mu tuto otázku: „Zdá se mi, že značná část obyvatelstva Sovětského svazu pociťuje strach, bázeň před sovětskou mocí a že na tomto pocitu strachu spočívá pevnost sovětské moci. Rád bych věděl, jaký duševní stav vyvolává u Vás osobně vědomí, že v zájmu upevnění moci je třeba vzbuzovat strach." Na takto položený dotaz Stalin sice odpověděl, že přece není možné „po celých čtrnáct let udržovat moc a mít podporu milionových mas jen díky metodě zastrašování, spouštění hrůzy"… v tom byli přece mistry carští policajti a úředníci. Ludwig replikoval – „ale vždyť Romanovci se udrželi tři sta let", což Stalin komentoval výčtem povstání a rolnických vzpour za těchto tři sta let, počínaje Stěpanem Razinem, přes Pugačova a konče únorovou revolucí 1917… [*Stalin 1953: 113–114*].

Téma je tímto způsobem otevřeno *explicite*, Stalin však v jiném kontextu (a asi o rok později), avšak s ještě větší důrazností přidává ke svému specifickému arzenálu neuvěřitelný objev, jímž „obohatil" teorii třídního boje o zcela neobvyklou poučku. Stalinská teorie tříd má totiž dvě složky: 1) *pozitivní,* kterou vyložil zejména v projevu k návrhu nové ústavy (1936), kde socialistickou společnost charakterizoval jako společnost třídní, ale složenou ze dvou *neantagonistických tříd* – dělnické třídy a kolchozního rolnictva, neantagonistických proto, že mezi nimi nemůže dojít k třídnímu konfliktu; inteligence není podle Stalina třídou, nýbrž vrstvou, jež se „rekrutuje" z rozmanitých sociálních skupin, a jakkoliv významnou roli hraje, nemá vlastní třídní vědomí; 2) *negativní,* která je známá jako „teorie zostřování třídního boje" a jejíž logika je prostá: čím silnější je socialistický systém, tím silnější bude odpor zbytků jeho nepřátel, ekonomických, politických a ideologických, takže přechod od diktatury proletariátu k socialistické společnosti v plném smyslu nadále zůstává bojem, ačkoliv konfliktní pole se přenáší jinam – z oblasti mezitřídního konfliktu do oblasti konfliktu sjednoceného socialistického „lidu" vedeného stranou s třídními protivníky, kteří nechtějí „dobrovolně odejít z historické scény" (to je ovšem parafráze Marxovy myšlenky, že žádná třída dobrovolně z historické scény neodchází).

Neúprosná „stalinská logika" vyvolala údiv – co to jsou „neantagonistické rozpory", co znamená „zostřování třídního boje"? Místo otázky „co" měla být položena otázka „proč". Stalin nikdy nekladl akademické otázky, ale pouze otázky s utilitární odpovědí. Použijeme-li tudíž biografického materiálu – a ten je tu zcela na místě –, věc se okamžitě vysvětlí.

Jak totiž vysvětlit v rámci společnosti, která má „nejdemokratičtější ústavu světa", politické procesy jinak než coby produkt „zostřování boje"? Tragickým hrdinou (*pars pro toto*) v této situaci byl také Nikolaj Bucharin, proti němuž stál v procesu právník „nové školy" Andrej Vyšinskij. Fungování komunistické moci lze obecně pochopit na schématech, konkrétně však jen na lidských osudech – v tom spočívá podstata a smysl komplementarity makro- a mikrohistorie, makrosociologie a sociologie biografické.

Vyšinskij v procesu s Bucharinem vystoupil poprvé důrazně s právní tezí, že „přiznání obžalovaného je nejvyšší důkaz viny" a že „polovina doznání je více než celý důkazní materiál". Bucharin – to bylo na věci ostatně zvláštní – své zatčení se vším, co k tomu tehdy patřilo, očekával. Ještě v roce 1936, když jel na konferenci do Paříže, sdělil L. O. Danovi: „Stalin je drobný, zlý člověk, vlastně ne člověk, spíše ďábel. … Ale vy nerozumíte tomu, proč se mu důvěřuje. Nedůvěřuje se jemu jako člověku, ale jako bytosti, jíž důvěřuje strana; prostě došlo k tomu, že se stal symbolem strany a my mu lezem poslušně do zadku, ačkoliv jistojistě víme, že nás všechny sežere. A on to ví taky, jenom si vybírá nejvhodnější chvíli" [*Bucharin, cit. podle Osmysliť… 1989: 610*]. S tímto vědomím se Bucharin vrátil a podstoupil známý hanebný proces, alegoricky popsaný v Koestlerově románu *Tma o polednách.* Ale Bucharin byl jeden z mála, kdo Vyšinskému unikal sofistikovanými odpověďmi. Na otázku, zda se cítí vinen, například odpověděl: „Cítím se vinen za všechno, z čeho jsem obviněn jako člen kontrarevoluční skupiny, bez ohledu na to, zda jsem o tom věděl nebo nevěděl, zda jsem se toho účastnil nebo neúčastnil" [*cit. podle Cohen: 446*]. Byl to výsměch, když první polovina přiznání popírala druhou, ale Bucharin tuto taktiku držel po celou dobu procesu s plným vědomím, že „Kobovi" neujde. Když přinesli na nosítkách téměř umučeného svědka, Bucharin konstatoval: „Ten člověk se velmi změnil, snad to ani není týž Karelin." Proti Vyšinskému si jediný, jak konstatoval americký dopisovatel, zachoval

„čest, hrdost, ba drzost". On byl jediný, kdo poprvé řekl, že „princip přiznání je středověký právní princip".

Snad tedy v tomto kontextu lze nalézt vysvětlení, proč se o státu v oné knize nepíše – společnost strachu stát s fungujícími právními institucemi prostě nepotřebovala. Trockij, když psal těsně před smrtí svou skicu o Stalinovi, konstatoval, že podle údajů ruského spisovatele Afigenova v roce 1931 žilo ze sta sovětských občanů osmdesát ve strachu, a dodal – dnes, po politických čistkách, z těch dvaceti zbyli snad dva, tři, kteří se nebojí [*Trockij, cit. podle Osmysliť…: 634*].

Sám Stalin absenci státu ve svém spise *ex post* vysvětlil v roce 1938, když na 18. sjezdu strany zpochybnil Engelsovu „klasickou formuli vývoje socialistického státu", protože její platnost byla podmíněna vítězstvím socialismu ve většině zemí světa. Výstavba socialistického státu naproti tomu znamená, podtrhl Stalin, přísně odmítnout „podceňování role státu a jeho zpravodajských a trestních orgánů" a bedlivě odhalovat „cizí živly", abychom nemuseli napravovat chyby takovým způsobem, jak tomu bylo v procesech se „špičkami trockistického a bucharinovského centra v letech 1937–1938". Sloterdijkova kritika „cynického rozumu" by se studiem stalinské kvaziteorie nejen neobyčejně obohatila, nýbrž i neúměrně rozrostla.

Dějiny VKS(b) bez kultury

V analyzovaném kanonickém spise se mluví o inteligenci, sice okrajově, ale přece. Jako mimořádný úspěch (a připusťme, že to úspěch byl) se uvádí růst gramotnosti: bolševické Rusko dosáhlo toho, že většina obyvatelstva získala aspoň elementární gramotnost (na počátku století bylo gramotných 10 % mužské a 3 % ženské populace). Nicméně dějiny jsou přece také dějinami kultury, dokonce i ve spise *par excellence* politickém kultura chybět nemůže již jenom proto, že ji přece řídí strana a že kultura je podřízena stranickým usnesením a rozhodnutím orgánů pověřeným řízením kultury.

Nebudeme snovat pavoučí vlákno, v jehož síti by absence kultury byla přesvědčivě vysvětlena. Zmíníme se ve zkratce pouze o tom, že sovětské Rusko prošlo v letech 1917–1938 (o tato léta v knize jde, plus samozřejmě o období před Říjnem) v zásadě dvěma kulturními vývojovými etapami. První etapa byla oním obdobím, které oslnilo západní levici, protože dalo vznik ruské avantgardě, ideově spojené s bolševismem či spíše obecně s revolučním patosem Října. Rusko se díky Chagallovi, Kandinskému, Majakovskému, Mandelštamovi, Achmatovové, Gumiljovovi, Ejzenštejnovi, Tatlinovi, Bulgakovovi, Rodčenkovi, Šostakovičovi aj. stalo pro západní Evropu vpravdě „kulturní avantgardou", v níž se spojovalo umění s reálným společenským životem „lidu".

Idyla netrvala dlouho, jen něco přes deset let, ale již v onom desetiletí odcházeli ze sovětského Ruska osobnosti jako Chagall či Kandinskij, život si vzali nejprve Jesenin a potom Majakovskij, na začátku 30. let začalo kritické pronásledování umělců, v roce 1932, kdy byl ustaven „státní" Svaz spisovatelů, je současně proklamována doktrína socialistického realismu jako závazný formální umělecký projev, jehož komplementem se stal útok proti „formalistům". Návrat k přežilým estetickým normám 19. století byl pro ruskou kulturu katastrofální a postupný odklon kulturní levice sice postupný, ale nezbytný.

Psát o honbě na umělce nebylo dost dobře možné a panegyrické ódy na velkého vůdce se jaksi stylově do textu nehodily. Zůstává konstatování, že *Dějiny VKS(b)* jsou v tomto směru čirým příkladem „důkazu mlčením": stav sovětské kultury a její vývoj pod vedením

strany nutno vysoudit z mlčení o něm. Ostatně historici tento metodologický princip znají velice dobře.

Nechtění předchůdci: Lenin, Plechanov, Bucharin

Z „teoretického" hlediska zůstává nejpodstatnější ona Stalinem napsaná kapitola o dialektickém a historickém materialismu. Konstatovat, že jde o vulgarizaci atd., asi nestačí, protože v tomto duchu měl Stalin předchůdce, kteří ve své posloupnosti naznačují míru postupující degradace: Engels – Lenin – Plechanov – Bucharin – Stalin.

Engels, jak známo, „didaktizoval" Marxe zejména ve svém *Anti-Dühringu,* ostatně obecně se má za to, že Marxovy úrovně Engels nedosahoval a tam, kde inovoval (například rozšířením platnosti dialektiky na celé univerzum), se dopouštěl omylů. Hezky a jednoduše charakterizoval celý tento degradační proces Masaryk, který napsal již v roce 1912 o Leninově *Materialismu a empiriokriticismu,* že i když je „kniha napsána vtipně a Mach a Avenarius strháni", nakonec se Lenin dále než k Engelsovi nedostal" [*Masaryk 1996: 279*]. Charakteristika je to naprosto přesná, protože Leninovy inovace (například teorie odrazu a definice hmoty) ještě prohlubují engelsovskou simplifikaci, *nota bene* v otázkách, které Marxe ani nezajímaly. Dnes, kdy nás již ani dílo, ani osobnost Leninova nemohou oslňovat, si lze klást otázku, odkud se vzalo nadšení pro Lenina například u Lukácse, vzdělaného v Německu, u Webera, Diltheye a Simmela. Lukácsova interpretace Leninova významu spočívá v následujícím: „Jde o to, aby Lenin nebyl chápán jako prostý pokračovatel Marxe a Engelse, ani jako geniální pragmatik ‚politického realismu', ale aby byla zachycena jeho skutečná intelektuální osobitost. Ve zkratce by se tento obraz Lenina dal formulovat takto: teoretická síla jeho myšlení spočívá v tom, že každá kategorie – byť by byla sebevíce filosoficky abstraktní – je chápána v perspektivě svého působení v rámci lidské praxe, a současně každé jednání, které se u něho opírá o konkrétně historickou analýzu, je organicky spojeno se základními tezemi marxismu. Lenin tedy není v striktním smyslu teoretikem ani praktikem, ale je hlubokým myslitelem praxe, …který se pozorně vrací k těm přelomovým bodům, v nichž teorie přechází v praxi a praxe v teorii" [*Lukács 1988: 41*]. Dnes, kdy problémy praxe („jednání", „činnosti" atd.) jsou formulovány podstatně jinak a mimo „revoluční kontext", pozbývá samozřejmě i toto Lukácsovo hodnocení na ceně.

Na počátku 21. století se nelze spokojit s hodnoceními z let dvacátých století minulého. Již proto odkážeme na poněkud extravagantního, ale výjimečného filosofa, který měl odvahu „rehabilitovat Lenina" svým paradoxem – Lenin nám může být inspirací, protože je mrtev. Slavoj Žižek píše: „Lenin je (nicméně) stále živý… v tom smyslu, že ztělesňuje… ‚věčnou ideu' univerzální emancipace, neuhasitelnou žízeň po spravedlnosti, kterou nedokáže zničit žádná porážka ani katastrofa. … Naším úkolem tedy zůstává zopakovat leninský impuls, tj. vdechnout nový život této naději… *Zopakování* původního leninského impulsu neznamená tedy žádný *návrat* k Leninovi – *zopakovat leninský impuls znamená přiznat si, že ‚Lenin je mrtvý'*… Proslulá alternativa Rosy Luxemburg ‚socialismus nebo barbarství' skončila ironickým ztotožněním těchto protikladných termínů: barbarstvím *byl* takzvaný ‚reálný socialismus'" [*Žižek 2008: 164–165, kurziva v orig.*]. Tato Žižekova úvaha není ani v souvislostech našemu tématu vůbec mimo kontext: ve stalinských *Dějinách* je Lenin definitivně mrtev a je redukován na snůšku citátů. Jeho „emancipační impuls" – mysleme si o něm cokoliv – byl ignorován v teorii i praxi.

Pokud jde o Plechanova, ten snad leccos z klasického marxismu zjednodušil, nicméně šíří vzdělání a intelektuálního záběru neměl srovnání snad s nikým ze svých marxistických současníků (ani v západní Evropě). Nejenže napsal několik přehledových studií o marxismu, který zasadil do širokého kontextu vývoje dějin evropského myšlení (zejména *O vývoji monistického názoru na dějiny*), ale komentoval desítky knih (samozřejmě Karla Kautského, Eduarda Bernsteina, Konrada Schmidta, sociologa Paula Lacomba či estetika Benedetta Croceho, napsal i kritickou studii o Masarykově *Otázce sociální*) a soubor jeho estetických úvah je mimořádný rozsahem témat i erudicí. Tento „otec ruského marxismu" byl sice respektován, ovšem například Leninem velmi nemilován. Byly shledány – jak jinak – odchylky od pravověrnosti, například že příliš podlehl „geografickému determinismu" nebo že jeho výklad zprostředkovanosti vztahu základny a nadstavby je zjednodušující, to všechno jsou však v podstatě marginálie ve srovnání s textem, který bude středem naší pozornosti. A nadto – v *Dějinách VKS(b)* je Plechanov absolutně ignorován, jako by ho nebylo. Bezprostředně po Leninově smrti byl zřízen studijní ústav nazvaný *Institut Marxe–Engelse–Plechanova*. S postupujícím časem, kdy se klasikem stával Stalin sám, bylo Plechanovovo jméno jednoduše vypuštěno a Stalin s příslovečnou skromností své jméno k názvu nedovolil přidat.

Stalinově „systematice" ovšem předcházel spis Nikolaje Bucharina *Teorie historického materialismu: Populární učebnice marxistické sociologie* z roku 1921. Ten si dělal ambice být nejen učebnicovým shrnutím marxistické teorie společnosti, ale také „vyrovnáním se soudobou světovou sociologií", kterou Bucharin solidně znal. Ostatně v Bucharinově myšlení se s nonšalantní samozřejmostí pracuje s tvrzením, že „materialistické pojetí dějin, tedy historický materialismus, je sociologie", ačkoliv Bucharin samozřejmě musel vědět, jak Lenin samo slovo sociologie nesnášel a používal je výhradně v uvozovkách.[19] Bucharin měl nicméně za to, že marxismus musí být schopen konfrontace se soudobou společenskou vědou, již představovala zejména sociologie, a proto rozvinul na třech stovkách stran poměrně originální myšlenku, že všechny sociální procesy, jakkoliv vnitřně rozporné, nakonec spějí do stavu rovnováhy. Dále rozpracoval téma do té doby marxisty téměř netknuté, totiž otázku jak je strukturována tzv. nadstavba, jaký je vztah mezi jejími jednotlivými prvky (ideovými, kognitivními, duchovními, vědeckými, mytologickými atd.) a jak reálně „zpětně" působí na ekonomický život. Dnes zní aktuálně spíše Bucharinova myšlenka, že „mezi společenskými vědami jsou dvě, které nezkoumají jednotlivé oblasti společenského života odděleně, ale celý sociální život v jeho komplexnosti – a to je historie a sociologie. Sociologie je nejobecnější (abstraktní) společenskou vědou, pro niž historie dodává materiál. Sociologie se zpětně stává metodou historie. Historický materialismus tedy není ani politickou ekonomií, ani historií; je to obecné učení o společnosti, o zákonech jejího vývoje, tedy sociologie" [*Bucharin, cit. podle Cohen 1988: 144–147*]. Toto dnes

[19] Stalin samozřejmě slovo „sociologie" nepoužil ve svých publikovaných textech nikdy. Lze je ovšem najít, což je příznačný fenomén, ve Stalinově tajném projevu, v němž vysvětloval smysl a pozadí politických procesů. Tam se postavil proti tezi, že represe mají být vedeny „proti třídám či vrstvám": „Obecné měřidlo – to je syn kulaka, to je proletářský synek, je staré měřidlo, které není použitelné vůči jednotlivým osobám. Lenin byl syn drobného šlechtice, Engels byl továrník a živil Marxe, Černyševskij byl syn popa – a jací to byli lidé. Ne, měřit příslušností k třídě nebo vrstvě je nemarxistický přístup. Je to, abych tak řekl, přístup biologický, ne marxistický. My ale přece pokládáme marxismus nikoliv za biologickou, ale sociologickou vědu. Proto budu tamty lidi zkoumat z tohoto hlediska" [*Stalin v tajném projevu z roku 1937 o „vojensko-politickém spiknutí proti sovětské moci", cit. podle Čerušev 2007: 279–280*].

antikvované pojetí sociologie jako „obecné vědy o zákonech…" bylo ve své době v podstatě ale konsenzuálně přijímáno – s různými akcenty na to, čím tyto zákony jsou primárně reprezentovány (biologicky, psychologicky, ekonomicky, kulturně).

Bucharinova kniha se dočkala zajímavého kritického ohlasu, který zde nemůžeme v detailech reprodukovat, učiňme však alespoň zkratkovitou zmínku. Ihned po vydání ji v Rusku recenzoval Pitirim Sorokin, jenž konstatoval: 1) kniha je na rozdíl od většiny marxistických textů napsána kultivovaně; 2) dobře komponuje materiál a zajímavě jej člení do celků; 3) vykládá problémy, jimiž se marxisté zabývají povrchně, nebo vůbec, a konečně 4) ačkoliv je kniha v souladu s „duchem marxismu", autorovi nic nebrání, aby řadu ortodoxních tezí změkčil, „zburžoazněl" na základě solidní znalosti světové literatury. Na dalších čtyřech stranách Sorokin formuluje své výhrady a kritický nesouhlas „z druhého břehu". Pomineme-li zásadní výhradu, že vědu nelze dělit na buržoazní a proletářskou, zůstane jedna podstatná námitka, jíž Sorokin anticipuje to, co Stalin bezvýhradně přejme od Bucharina. Především dva „principy dialektiky" (všechno navzájem souvisí a všechno se mění) nejsou zdaleka specifické pro „dialektickou metodu", lze je totiž najít u řadu „buržoazních vědců". A od nich, má za to Sorokin, Bucharin přejímá ideu, že „celý dějinný proces je podoben jakémusi slavnostnímu pochodu, při němž společnosti závazně přecházejí z jednoho stadia do druhého, aby nakonec dospěly k výšinám komunismu, jehož příchod je prostě historicky nevyhnutelný [*Sorokin 1994: 499*]. Tuto ideu „závazné posloupnosti řádů", která se u Marxe a Engelse nenajde, Stalin nesporně přejímá od Bucharina, stejně jako ony dva „rysy dialektiky".

Nesrovnatelně ostřejší kritice pochopitelně podrobili Bucharinovu knihu dva nikoliv nevýznamní marxisté – György/Georg Lukács a Antonio Gramsci. Lukács (pravděpodobně v roce 1924) napsal na Bucharinovu knihu recenzi, v níž jej chválí za to, že „se mu podařilo uvést do systematické podoby všechny nejdůležitější problémy marxismu", ale vzápětí formuluje formálně kardinální výtku, že „Bucharin má sklon přespříliš zjednodušovat problémy", což sice činí výklad jasným a srozumitelným, avšak „zjednodušení nelze v tomto případě pokládat za přednost" [*Lukács 2008: 434*]. Výtka jako šitá na Stalinův výklad. Lukács v duchu svých tehdejších zájmů (i dlouhodobé orientace) vytýká Bucharinovi, že se nikde vážně nezmiňuje o Hegelovi, ačkoliv bez porozumění Hegelovi není možné rozumět dialektice Marxově – a toto porozumění Bucharin postrádá. Tím – a konkrétně potom svým pojetím role techniky ve společenském vývoji a „naturalizací" sociálních věd, jimž připisuje schopnost předvídání podobnou, jako je tomu v přírodních vědách – význam své knihy snižuje: „…místo toho, aby podrobil kritice přírodní vědy a jejich metody, tj. aby je vyložil jako produkt vývoje kapitalistické formace, nekriticky, nehistoricky a nedialekticky jejich metody aplikuje na poznání společnosti" [*tamtéž: 444*].

V mussoliniovském vězení napsal svou kritiku Bucharina Antonio Gramsci (zřejmě podle francouzského překladu z roku 1927) a věnoval jí celých padesát tiskových stran. Gramscimu nejvíce vadí čtyři věci: 1) ztotožnění marxismu se sociologií; 2) naturalismus (který kritizoval také Lukács); 3) absence dialektiky a 4) přílišné zjednodušení výkladu. Gramsci odmítá ztotožnění materialistického pojetí dějin a sociologie prostě proto, že „sociologie je vlastně pokus vytvořit metodu historicko-politické vědy v závislosti na již vypracovaném filosofickém systému, totiž na evolučním pozitivismu, na který sociologie reagovala, ale jen částečně… Vulgární evolucionismus patří k základům sociologie" [*Gramsci 1966: 163*], takže takové ztotožnění je „vykrystalizováním zhoubné tendence, kterou už

kritizoval Engels". Naturalismus představuje konsekvenci evolucionismu a absence dialektiky s tím přirozeně souvisí, nemluvě o tom, že „dialektika je velmi těžká a nesnadná, protože dialektické myšlení je v rozporu s vulgárním obecným myšlením", přičemž Bucharin právě před oním „vulgárním" myšlením kapituluje. Proto je jeho učebnice úvod, který „je určen mládeži nebo veřejnosti, která má po stránce vědecké takovou úroveň jako mládež, a která proto potřebuje ‚jistoty'; názory, které se tu vykládají jako pravdy, které jsou aspoň formálně mimo diskusi" [*Gramsci, 1966: 164, 170, 169*].

Připustíme-li, že Bucharin alespoň navázal, snad z hlediska klasického či „ortodoxního" marxismu nepříliš úspěšně na tradici plechanovovskou a na soudobou buržoazní sociologii, že se mu však dílo vymklo z rukou, pak jistě budeme posudek, který Bucharinovi vystavil po letech Leszek Kołakowski, pokládat přece jen za příliš tvrdý. Kołakowski konstatuje, že Bucharinova kniha sehrála před Stalinovou kanonizací podobnou roli „závazné učebnice" (byť Stalinův text je desetinásobně kratší), a dodává, že ji lze pokládat za „dokument nadutého teoretického primitivismu. … Lenin, jakkoliv argumentoval bezcennými logickými argumenty, se alespoň o argumentaci snažil, zatímco Bucharinův výklad ani tuto přednost nemá. Je to řada proklamovaných ‚zásad' a ‚tvrzení' bez nejmenšího pokusu o pojmovou analýzu [*Kołakowski 1989, III: 839*]. Inu – tak přinejmenším v tom se Bucharinův text nápadně podobá Stalinovu. Ostatně Kołakowski sám konstatuje, že Stalin z Bucharina leccos opsal a že „zákonům dialektiky" pouze připsal pořadová čísla… Výtka, že Bucharin nepochopil dialektiku, z něj činí nedouka. Stephen F. Cohen [*1988: 147n.*] nicméně ukázal, že Bucharin o dialektice uvažoval bez stalinského zjednodušování.

Část druhá

Stalinova kodifikace

Stalinův spis byl tedy pokračováním oné simplifikující linie započaté kdysi Engelsem a dovršené Bucharinem. I onu „didaktičnost" převzal zřejmě z Bucharina, jakkoliv si zachoval svou dikci. Naučit se „základům marxistické filosofie" „dle Stalina" byla věc jednoho večera, takže pochopit „filosofický ruch" kolem tohoto dílka (vydávaného samostatně i ve sborníku *Otázky leninismu*) lze jen z celkové atmosféry intelektuální otupělosti a apatie, nebo naopak aktivní podlézavosti a kariérismu (akademici Judin a Mitin byli nejvěrnější strážci této čistoty).

Stalin ostatně nebyl nikdy k filosofii disponován – ani jako samouk. Svědčí o tom dvě verze jeho raného spisku *Anarchismus nebo socialismus?* [*Stalin 1949: 274–356*], které jsou populárními výklady marxistické „teorie" s několika přímo zábavnými vstupy do světa filosofie. Známou Hegelovu větu o vztahu skutečného a rozumného Stalin vykládá tak, že „všechno, co skutečně existuje, t. j. všechno, co den ze dne roste – je rozumné, kdežto všechno, co se den ze dne rozkládá – je nerozumné, a tudíž se nevyhne porážce" [*tamtéž: 278*]. Elementární dialektika je zredukována na zákon evoluce, proměn kvantitativních změn v kvalitativní a na zmíněnou „dialektiku rozumného a skutečného". Elegantně se tímto autor vyhnul jakýmkoliv filosofickým finesám a odkázal na to, že jiná fakta jsou dostatečně osvětlena v dílech Bedřicha Engelse, zejména v jeho *Anti-Dühringovi* [*tamtéž: 280*]. Na bedrech Engelsových ponechal již tehdy zejména zákon negace negace (jemuž Lenin říkal „zdánlivý návrat ke starému").

Stalinská rekapitulace „marxistické filosofie" byla kdysi notoricky známa, nicméně připomeňme si ji nyní znovu: čtyři rysy dialektiky (vzájemná souvislost jevů, permanentní vývoj, proměna kvantitativních změn v kvalitativní a všeobecná přítomnost rozporů) a tři rysy materialismu (svět je svou podstatou univerzálně hmotný; naše vědomí hmotný svět jenom odráží, protože hmota je nezávislá na našem vědomí a svět je plně poznatelný, jsou jenom věci dosud nepoznané). V celém textu pro Stalina neexistuje jiná autorita než tři klasikové a on sám.

„Obecnou teorii společnosti" (vskutku „nomotetickou") pak Stalin vytvořil aplikací uvedených tezí takto: „Jestliže spojitost přírodních jevů a jejich vzájemná podmíněnost jsou zákonitostmi vývoje přírody, pak z toho vyplývá, že spojitost a vzájemná podmíněnost jevů společenského života rovněž nejsou náhodné, nýbrž že jsou zákonitostmi vývoje společnosti. Společenský život, dějiny společnosti, … se stávají zákonitým způsobem vývoje společnosti a zkoumání dějin společnosti se stává vědou" [*Dějiny… 1954: 115*]. Potom Stalin vysvětluje, co jsou „materiální podmínky života", polemizuje s geografickým a demografickým determinismem (aniž by kohokoliv byť jen jmenoval), vypočítává „hlavní síly společenského pohybu", jimž říká „zvláštnosti výroby", z čehož pak odvozuje schematický náčrt vývoje výrobních sil od nejstarších dob po dnešek – bucharinovská inspirace je naprosto frapantní. Klasická marxovská periodizace, jakkoliv už sama spekulativní, byla nahrazena a) ještě více zjednodušující (Stalin vypustil rozlišení asijského a antického otrokářství) a b) „závazným sledem" formací. Tato závaznost pak historikům po jistý čas působila potíže, když měli hledat „feudalismus" i tam, kde asi ani nebyl, o otrokářství nemluvě.

Ještě jedno téma bylo u Stalina načrtnuto zmínkou že „praktická činnost strany proletariátu se nesmí opírat o zbožná přání ‚vynikajících osobností'…" [*tamtéž*]. Tento požadavek patří k jednomu ze Stalinových „velkých témat", v něm se personifikuje, a proto se k němu rád vracel (třebas v citovaném rozhovoru s Emilem Ludwigem). Proklamativně ovšem zcela v Plechanovově duchu, že totiž „vlivné osobnosti mohou díky svým duchovním a povahovým vlastnostem změnit *individuální tvářnost událostí i některé jejich dílčí následky*, nemohou však změnit všeobecný *směr*, který určují jiné síly", nebo jinak – „osobní zvláštnosti vůdčích osobností … určují individuální rysy dějinných událostí a prvek náhodnosti" [*Plechanov 1960: 303 a 307, kurziva v orig.*]. Ačkoliv Stalin vlastní roli v dějinách verbálně zlehčoval, zdá se být nesporné, že svou intervencí do dějin sovětského státu naopak nepřímo říkal, že marxistické řešení otázky role osobnosti určující toliko „náhodné prvky" ve vývoji je nedostatečné.

Zmíněný nesmiřitelný Kołakowski konstatoval, že jde o „sebeglorifikaci a legitimizaci vládnoucí byrokracie", což ze spisku ovšem není přímo patrné, snad to plyne ze skutečnosti, že stát je vlastníkem všech výrobních prostředků, a z tvrzení, že sovětský socialismus představuje nejvyšší vývojové stadium v dosavadních dějinách. Celá stalinská koncepce je evidentně a) naturalistická (ve smyslu naivního naturalismu konce 19. století: marxismus garantuje „vědecký světový názor") a b) naivně nomotetická (všechna základní tvrzení mají podobu nezpochybnitelných zákonů). Kołakowski zároveň s neskrývanou zlomyslností rozdělil Stalinova tvrzení do tří kategorií: 1) banality zdravého rozumu, 2) neargumentovaná tvrzení a vyznání víry a 3) čiré nesmysly (ty nachází již v „leninské definici hmoty", protože je-li hmota objektivní realita existující mimo lidské vědomí, pak nutno odmítnout všechno, co „objektivně existuje", ale na lidském vědomí závislé je) [*podle Kołakowski 1989: 862 n.*].

Zbývá se zeptat, proč Stalin vypustil proslulý „zákon negace negace". Dnešní teoretik strany demokratického socialismu [*autor neuveden, cit. podle serveru SDS, 26. 6. 2008*] tvrdí, že Stalinovo odmítnutí zákona negace negace nebylo dáno „Stalinovou averzí k Hegelovi" (byl mu spíše naprosto lhostejný), ale bylo prý projevem „zvláštností stalinského pojetí dialektiky". Stalin, když po svém zobecnil roli rozporů ve společnosti, dospěl k závěru, že „sovětský typ společnosti je možné chápat pouze jako negativní překonání, první negaci kapitalismu. Stalinismus je teoretickým výrazem této skutečnosti, proto Stalin odmítl platnost negace negace". Nápad by to byl skvělý. Kdyby měl minimální oporu ve Stalinově intelektuální biografii: negace negace je přece pominuta již ve spisku z roku 1907, kdy sovětský socialismus byl ještě celé desetiletí vzdálen.

Zůstává ovšem pravdou, že Marxův obraz „negativního překonání kapitalismu"[20] z roku 1844 je obrazem značně pochmurným a stalinský socialismus věrně připomínající: „Komunismus chce zničit *všechno*, co není s to být jako *soukromé vlastnictví* drženo všemi; chce *násilným* způsobem abstrahovat od talentu…; proti *manželství*… se staví *společenství žen*…; všude neguje *osobnost* člověka… Všeobecná a jako moc se ustavující *závist* je skrytou formou, v níž se ustavuje a jen *jiným* způsobem se uspokojuje *hrabivost*" [*Marx 1978: 75*]. Pravděpodobnější vysvětlení spočívá tedy v tom, že Stalinovy ambice nemohly přesáhnout horizont jeho filosofické „erudice", jeho „možného vědomí". Zákon negace negace byl prostě příliš spekulativní a sofistikovaný.

Pozdější pokusy vrátit tento zákon zpět do dialektiky (u nás zejména u Jiřího Cvekla, 1956 a 1968) nebyly ovšem zdaleka naivní, protože tento zákon (ať si o jeho prediktivní či explanační síle myslíme cokoliv) skutečně tvoří jádro Hegelovy filosofie: měl-li se do marxismu vrátit vyhnaný Hegel, mohlo to být učiněno právě tímto způsobem.

A tak nakonec toho ze Stalina filosoficky opravdu mnoho nezbývá, jen další doklad toho, co se z filosofie (a sociologie) stane, je-li v diktátu slepé ideologické vášně (Bucharin) a politického diktátu (Stalin). V zájmu historické celistvosti bude nutné se ještě zmínit rovněž o prvním autorovi, který psal souborně o „Stalinových filosofických chybách". Byl jím Roger Garaudy [*1964*], původně stalinský dogmatik, autor řady knih nezřídka z pochopitelných důvodů kultivovanějších, než jaké nabízela domácí a sovětská produkce (například jeho přehledná studie o Marxovi je znamenitá [*Garaudy 1968*], ale rámec „ideologického zákona" nikdy nepřekračovala).

Ve své kritice Stalinových chyb Garaudy konstatuje, že ze Stalinovy brožury se učila celá jedna generace marxistických filosofů, nicméně „přes její nedostatky by bylo mylné paušálně zavrhnout toto dědictví" [*Garaudy 1964: 433*]. Základní zásady *Otázek leninismu* prý „ve své podstatě nadále zůstávají platné" a základní Stalinova chyba tedy spočívala jen v „odtržení teorie od praxe". Garaudy v podstatě pouze lituje toho, že Stalin neznal Marxovy rukopisy z roku 1844, takže revize Stalinových chyb „nesmí vést v žádném případě k revizi marxismu-leninismu".[21]

[20] Píše o tom Egon Bondy v předmluvě ke knize Raji Dunayevské [*Dunayevskaya 1995: 8*].

[21] Jakých revizí je ovšem mocen člověk, netoliko ideologie, doložil Garaudy sám: od člena ÚV Komunistické strany Francie k vystoupení ze strany, přijetí katolicismu a poté vystoupení z církve a přijetí islámu. Nedosti na tom: Garaudy se stal aktivním odpůrcem holocaustu a radikálním kritikem Norimberského procesu, před nímž podle něho měli stát Stalin, Truman a Churchill. Za své knihy *Mytické základy izraelské politiky* a *Základní mýty moderního Izraele* byl dokonce obžalován a odsouzen.

Závěr

Na *Dějinách VKS(b)* lze nejlépe doložit, jak hluboce pravdivé je latinské úsloví o tom, že knihy mají své osudy. Ale nejen to – připustíme-li, že ideologie, ba dokonce mytologie a mýty spoluutvářejí reálné historické situace, pak zůstává fenomén stalinismu jedním z nejvarovnějších jevů 20. století. Již Pareto přece věděl, že kvalita a síla jakékoliv argumentace, ba dokonce míra „pravdivosti", jsou nepodstatné, protože vliv idejí se ve skutečnosti měří jejich sociální působností.

Literatura

Aksjonov, Vasilij [2005]. *Moskovskaja saga.* I–III. Moskva: Izograf, Eksmo.
Aldanov, Mark [1994]. *Portrety.* Moskva: Novosti.
Antonov-Ovsejenko, Anton [1991]. *Berija.* Moskva: Ast.
Avtorchanov, Abdurachman [1992]. *Zagadka smërti Stalina.* Moskva: Slovo.
Beneš, Jan [2004]. *Čas voněl snem. Stručný přehled dějin VKS(b).* Praha: Primus.
Berija, Lavrentij P. [1951]. *K dějinám bolševických organisací v Zakavkazsku.* Praha: Svoboda.
Berija, Sergo [2003]. *Můj otec Berija: ve Stalinově Kremlu.* Praha: Dita.
Bucharin, Nikolaj I. [1928]. *Lenin jako marxista.* Praha: Komunistické nakladatelství a knihkupectví.
Bucharin, Nikolaj I. [1988]. *Izbrannyje proizvedënija.* Moskva: Politizdat.
Bucharin, Nikolaj I. [1989]. On požret nas. In. *Osmysliť kult Stalina*. Moskva: Progress, s. 610–612.
Bullock, Alan [2005]. *Hitler – Stalin: Paralelní životopisy.* Praha: Levné knihy.
Cohen, Stephen F. [1988]. *Bucharin: Političeskaja biografija 1888–1938.* Moskva: Progress.
Cvekl, Jiří [1956]. *O materialistické dialektice.* Praha: SNPL.
Cvekl, Jiří [1968]. *Úvod do dialektiky.* Praha: SPN.
Čerušev, Nikolaj S [2007]. *Byl li zagovor vojennych 1937 god?* Moskva: Vječe.
Dějiny Všesvazové komunistické strany (bolševiků). Stručný výklad. [Redigováno komisí Ústředního výboru VKS(b). Schváleno Ústředním výborem VKS(b) 1938.] [1954]. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
Deutscher, Isaac [1991]. *Trockij v izgnanii.* Moskva: Izdatělstvo političeskoj litěratury.
Dunayevskaya, Raya [1995]. *Filozofia a revolúcia.* Bratislava: Iris.
Eribon, Didier [2002]. *Michel Foucault: 1926–1984.* Praha: Academia.
Fromm, Erich [1997]. *Anatomie lidské destruktivity. Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
Furet, François [2000]. *Minulosť jednej ilúzie. Esej o idei komunizmu v 20. storočí.* Bratislava: Agora.
Garaudy, Roger [1964]. *Perspektivy člověka.* Praha: Nakladatelství politické literatury.
Garaudy, Roger [1968]. *Karel Marx: filosof, ekonom, politik*. Praha: Mladá fronta.
Gramsci, Antonio [1966]. *Historický materialismus a filosofie Benedetta Croceho.* Praha: Svoboda.
Helebrandt, Robert [1991]. *Kniežatá zloby.* Bratislava: AGRES.
Chesterton, Gilbert K. [1948]. *Heretikové.* Praha: Julius Albert.
Institut Marxe–Engelse–Lenina [1945]. *J. Stalin: Stručný životopis.* Brno: Knihovna Rovnosti.
Kapustin, Michail [1990]. *Konëc utopii? Prošloje i budušceje socializma.* Moskva: Novosti.
Kołakowski, Leszek [1989]. *Główne nurty marksizmu* III. *Rozkład.* Warszawa: Wydawnictwo Krąg a Wydawnictwo Pokolenie.
Lenin, Vladimir I. [1975]. Co dělat? (1902). In. *Vybrané spisy*, sv. 1. Praha: Svoboda, s. 64 –158.
Lenin, Vladimir I. [1976]. Stát a revoluce (1917). In. *Vybrané spisy*, sv. 3. Praha: Svoboda, s. 291–401.
Lenin, Vladimir I. [1981]. Dopis sjezdu a Dodatek k dopisu z 24. prosince 1922. In. *Vybrané spisy*, sv. 5. Praha: Svoboda, s. 675–678.
Lukács, György [1988]. *Historia i świadomość klasowa. Studia o marksistowskej dialektyce*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Lukács, Georg [2008]. *Lenin i klassovaja vojna.* Moskva: Algoritm.
Malia, Martin [2004]. *Sovětská tragédie: dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991.* Praha: Argo.
Marx, Karel [1978]. *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844.* Praha: Svoboda.
Masaryk, Tomáš G. [1996]. *Rusko a Evropa*, sv. 2. Praha: Ústav T. G. Masaryka.
Medvěděv, Roj [1990]. *Stalin a stalinismus: historické črty.* Bratislava: Obzor.
Mikojan, Sergo [1989]. „Asketizm" vožďa. *Ogoňok*, duben, č. 15, s. 12–16.
Osmysliť kult Stalina. [1989]. Moskva: Progress.
Parolek, Radegast – Honzík, Jiří [1977]. *Ruská klasická literatura: 1789–1917.* Praha: Svoboda.
Pipes, Richard [2007. *Komunizmus. Dejiny intelektuálneho a politického hnutia.* Bratislava: Slovart.
Plechanov, Georgij Valentinovič [1960]. *Vybrané filosofické spisy* II. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
Service, Robert [2002]. *Lenin. Životopis.* Praha: Argo.
Sorokin, Pitirim A. [1994]. Recenzija na knigu N. I. Bucharina Těorija istoričeskogo matěrialzma. In. *Obščedostupnyj učebnik sociologii. Statji raznych let.* Moskva: Nauka.
Souvarine, Boris [1985 (1935)]. *Staline: aperçu historique du bolchévisme.* Paris: Édition G. Ledovici.
Souvarine, Boris [1990]. *Controverse avec Soljénitsyne.* Paris: Éditions Alois.
Stalin, Josef V. [1949]. Anarchismus nebo socialismus? In. *Spisy*, sv. 1. Praha: Svoboda, s. 274–356.
Stalin, Josef V. [1950]. *Otázky leninismu.* Praha: Svoboda.
Stalin, Josef V. [1953]. Rozhovor s německým spisovatelem Emilem Ludwigem 13. prosince 1931. In. *Spisy*, sv. 13. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, s. 109–126.
Trockij, Lev D. [1995]. *Zrazená revoluce.* Brno: Doplněk.
Trockij, Lev D. [1924]. *Nový kurs.* Praha: Komunistické nakladatelství.
Trockij, Lev D. [1925]. *Poučení z Října.* Praha: Komunistické nakladatelství.
Trockij, Lev D. [1930]. *Zfalšovaná revoluce.* Praha: Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství Antonín Svěcený.
Trockij, Lev D. [1934–1936]. *Dějiny ruské revoluce 1905–1917.* Praha: František Borový.
Trockij, Lev D. [1989]. Josif Stalin. Opyt charaktěristiki. In. *Osmysliť kult Stalina*, s. 624–647.
Trockij, Lev D. [1995]. *Zrazená revoluce.* Brno: Doplněk.
Tucker, Robert C. [1995]. *Stalin.* Praha: Nakladatelství Dialog.
Tucker, Robert C. [2003]. *Stalin jako revolucionář: 1879–1929. Studie dějin a osobnosti.* Praha: Jiří Buchal – BB/art.
Voslenskij, Michail S. [1984]. *Nomenklatura: the Russian Ruling Class.* Garden City: Doubleday Comp.
Vyšinskij, Andrej J. [1950]. *Teorie soudních důkazů v sovětském trestním právu.* Praha: Mír.
Vyšinskij, Andrej J. [1952]. *Soudní řeči.* Praha: Orbis.
Žižek, Slavoj [2008]. „Nemrtvý" Lenin. K devadesátému výročí Říjnové revoluce. In. S. Žižek, *Podkova nade dveřmi. Výbor z textů*. Praha: Akademie výtvarných umění, s. 163–165.

Miloslav Petrusek (1936–2012) byl až do svého náhlého úmrtí 19. srpna 2012 profesorem sociologie na Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd UK v Praze. Je autorem několika monografií a mnoha odborných článků. V posledních dvaceti letech se věnoval zejména teoretické sociologii, dějinám sociologie (včetně zájmu o vývoj české sociologie), sociologickým reflexím soudobé společnosti a sociologii umění a kultury. Poslední publikovanou prací je sborník Společnost a kultura *(2012), vydaný při příležitosti udělení „Ceny Nadace Dagmar a Václava Havlových VIZE 97" in memoriam v říjnu 2012.*